

Žodis **egzodas** yra kilęs iš senovės graikų kalbos **eksodos** (lotyniškai **exsodus**) ir reiškia išėjimą. Visų pirma, masinį išėjimą iš gimtosios žemės. Tokį šio žodžio supratimą vakarų kultūroje įtvirtino Senasis Testamentas, kurio viena dalių, antroji Mozės knyga, ir vadinama egzodu, arba Išėjimo knyga. Joje rašoma apie žydų tautos, prispaustos faraono, išėjimą iš Egipto. Šis įvykis suvokiamas kaip esminis tautos išbandymas, kaip po keturiasdešimties metų klajonių po dykumą ji pasiekia pažadėtąją žemę.

Egzodas lydi žmones ir tautas nuo seniausių laikų. Iš gimtojo krašto pasitraukiama dėl įvairiausių priežasčių, kartais ir visiškai laisva valia, tačiau dažniausiai dėl įvairių politinių priežasčių – priepaudos, tirono savivalės, okupacijos. Tokia situacija, kurioje nelieta žodžio laisvės, nepalanki bet kuriam žmogui, tačiau itin nepalanki meniniam gyvenimui.

Lietuvių išeivijos istorija iš dalies pakartoja bendras egzodo tendencijas. Nuolat atsirasdavo žmonių, priverstų palikti tėvynę ar tiesiog bandžusių ieškoti laimės svetur. Tačiau lietuvių egzodas tikrąja to žodžio prasme – kaip masinis reiškinys – prasidėjo 1944 metais, baigiantis Antrajam pasauliniam karui.

Stalininio socializmo įsitvirtinimas Rytų ir Vidurio Europos kraštuose priverstė emigruoti nemažą skaičių įvairių tautų rašytojų. Pabaltijo rašytojų emigracija buvo masinė – tokio didžiulio intelektualinių jėgų nutekėjimo nepatyrė nė vienas kitas Europos regionas po Antrojo pasaulinio karo. 1944 metų vasarą ir rudenį, bijodami sovietinio teroro, iš Lietuvos į Vakarus pasitraukė apie 60 000 žmonių. Lietuvių kultūrinė emigracija išsibarstė po kelis kontinentus. 1949–1951 m. daugiausia jų susitelkė JAV, kur gyveno jau kelios emigrantų kartos, ėjo dienraščiai („Draugas“, „Naujienos“ ir kt.).

Rašytojai emigrantai jautėsi įpareigoti „dėtis kovon dėl kovos laisvės“. Egzodo rašytojai skelbėsi esą vieninteliai lietuviškos meninės kūrybos tęsėjai – tėvynėje gyvą žodį užspaudė okupantai, todėl nacionalinės literatūros plėtotė tegalima tik atsidūrus už pavergtos tėvynės sienų.

Egzodo lietuvių rašytojai nuo pat pirmųjų pasitraukimo iš Lietuvos metų savo kūryboje vaizdavo rezistencinę kovą, kūrė partizano, kovotojo dėl Lietuvos laisvės, paveikslą. Galima sakyti, kad ši tema buvo viena svarbiausių egzodo literatūros temų. Išeivijos poezijoje, prozoje ir dramoje buvo kuriamas herojiško, kenčiančio partizano paveikslas. Vyresniosios ir vidurinėsios kartos rašytojai kūrė romantizuotą besipriešinančio totalitarinei okupacinei (dažniausiai bolševikinei) prievartai personažo paveikslą. Vieni pasirinko romantizuotą literatūrinės pasakos, legendos žanrą, kiti – realistinį pasakojimo būdą; pastarieji vaizdavo kovojantį personažą konkrečiomis istorinėmis bei socialinėmis aplinkybėmis. Tuo tarpu kitokią raiškos formą, kitokią kovotojo sampratą pasirinko jaunesniosios kartos rašytojai. Apie 1949–1950 m. didžioji dauguma lietuvių iš Vokietijos DP stovyklų emigravo toliau į Ameriką, Kanadą ar Australiją. 1950–1960 m. laikotarpiu literatūrai keliama uždaviniai liko panašūs kaip ir Vokietijos DP stovyklose. Išeiviai tebesivadino tremtiniais, literatūrinė kūryba, menas, kultūra ir toliau turėjo būti tam tikra dvasinės rezistencijos forma. Ši samprata kurį laiką nesikeitė, ji išliko įvairiose kalbose ir spaudoje skelbtose deklaracijose. Lietuvių kultūriniam elitui pragyvenimui lėšų reikėjo užsidirbti praktinėmis profesijomis. Grįžę po darbų, jie sėdavo prie romano, eilėraščio, straipsnio, kad vėl sugrįžtų į Lietuvą, iš kurios taip ir nepajėgė galutinai pasitraukti. Dideliu užsispyrimu kūrė knygą po knygos tartum paminklinius akmenis Lietuvai, jau išbrauktai iš pasaulio žemėlapių.

Prarastos tėvynės lyriniai regėjimai, skaudūs jos istorijos ir kultūros prisiminimai, jos netektis tragišku absurdu įeina į pokarinę Europos literatūrą kaip būdingiausias perskelto pasaulio atspindys. Šitoje gausioje netekties literatūroje lietuviškoji egzodo kūryba išsiskiria poetine gimtosios žemės mitologija, kupina tiek romantinės amžino gyvybingumo adoracijos, tiek ir apnuogintos egzistencinės nevilties.

1944 m. rudenį kartu su paskutiniaisiais Wermachto daliniais iš Lietuvos pasitraukė dauguma lietuvių rašytojų draugijos narių, beveik visa humanitarinė profesūra didelėje 75.000 žmonių minioje, bėgančioje nuo grįžtančios sovietinės armijos.

Pasibaigus karui, Vokietijoje, „perkeltųjų asmenų” stovyklose, sparčiai steigiami lietuviški vaikų darželiai ir pradinės mokyklos. Veikia 20 lietuviškų gimnazijų, kur 487 mokytojai dirba pagal prieškarinės Lietuvos švietimo programas. Hamburge atidaromas Pabaltijo universitetas, kuriame studijuoja pusketvirto šimto lietuvių. Tübingeno universitete įkuriama baltų kalbų skyrius – čia dėsto lietuvių profesoriai. Friburge veikia lietuviškas Taikomosios dailės institutas, kuriame mokosi arba dirba keli lietuvių rašytojai. Augsburgio stovykloje repetuoja lietuvių dramos teatras, Detmolede kita teatro trupė stato lietuviškos dramos šedevrą – Vinco Krėvės „Šarūną“. Iš stovyklos į stovyklą traukia gastroliuojantys lietuvių chorai, tautinių šokių ansambliai, rašytojų ir skaitovų trupės. Vokietijos miestuose ruošiamos lietuvių dailininkų parodos. Memmingene, Flensburge, Munchene, Wiesbadene leidžiami lietuviški žurnalai ir laikraščiai („Žiburiai“, „Mūsų kelias“, „Lietuvių žodis“, „Žingsniai“, „Aidai“, „Žvilgsniai“). Lietuviškos leidyklos, įsikūrusios Tübingene, Augsburgi, Munchene, spausdina lietuviškas knygas – 1945 – 1949 m. kas savaitę po naują knygą. 1946 m. ir 1947 m. Tübingene ir Augsburgi įvyksta Lietuvių rašytojų draugijos suvažiavimai. Individuali ir kolektyvinė lietuvių kultūrinė veikla kelis metus virte virė perkeltųjų asmenų stovyklose.

Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas 1946 m. Hanau stovykloje iškėlė kūrybinio intelekto žmonėms svarbų tikslą – išsaugoti tautinę individualybę ir tautinę savimonę emigracijos sąlygomis. „Nepriklausomybę svetimieji galėjo išplėsti, o vidinė laisvė – tautinė gyvybė – yra neišplėšiamas dalykas”, – rašė filosofas Juozas Girnius. Net praradusi valstybę, tauta gali išlikti gyva, išlaikydama kalbą ir istorijos atmintį, ugdydama savo kultūrą, kuri tampa svarbiu tarptautinio pripažinimo argumentu. Pirmajame pokario dešimtmetyje knygų leidyba buvo dominuojanti išeivijos kūrybinės raiškos forma, kelis kartus pranokstanti tiek leidinių skaičiumi, tiek kokybe visa tai, kas buvo išleista sovietinėje Lietuvoje (1952 m. išeivijoje išspausdinti devyni romanai, o Lietuvoje tik vienas).

1950 m. prasidėjus masinei emigracijai iš DP stovyklų, lietuvių egzodo literatūros centras persikėlė į JAV, kur nuo XIX vidurio kūrėsi gausios lietuvių emigrantų bendruomenės, veikė lietuviškos katalikų bažnyčios ir kultūrinės organizacijos. Nepriklausomoje Lietuvoje subrandinta humanitarinė inteligentija, persikėlus į JAV, nepaprastai suintensyvino tenykštę lietuvių intelektualinę – kultūrinę veiklą: kasmet Čikagoje statoma lietuviška opera, Bostone išleidžiama 34 tomų „Lietuvių enciklopedija”, skiriamos kasmetinės literatūrinės premijos, leidžiama keliolika lietuviškų laikraščių ir žurnalų.

Lietuvių rašytojai kartu su latvių ir estų kolegomis aktyviai dalyvauja protesto akcijose dėl Pabaltijyje vykdomo genocido, piketuoja prie JTO, atvykus Molotovui ar Vyšinskiui, siunčia peticijas Vakarų Europos ir JAV politikams, reikalaujanti įgyvendinti Atlanto chartiją SSSR užgrobtuose kraštuose. Jurgis Savickis, buvęs Lietuvos ambasadorius Skandinavijos šalyse, 1951 m. vyksta į Stokholmą, Oslą, Kopenhagą aiškinti Lietuvos padėties karalių rūmuose, politikų kabinetuose, dienraščių redakcijose. Tais pačiais metais Antanas Vaičiulaitis, subtilus novelistas, paskiriamas „Amerikos balso” lietuviškų laidų vadovu – šešis kartus per dieną skrieja iš Niujorko į okupuotą Lietuvą užsienio žinios, krašto įvykių analizė, poetų eilės. 1952 m. Jonas Aistis, elegiškas lyrikas, stoja dirbti į Laisvosios Europos informacinę tarnybą, rašo kandžius pamfletus apie „maskolbernius”, kuriems Stalinas 1940 m. išmokėjo po 5000 rb. Už Lietuvos įjungimą į SSSR sudėtį. Ignas Šeinius Stokholme leidžia apie „raudonąją tvaną” dokumentines ir beletristines knygas („Raudonasis tvanas“, 1940), polemizuodamas su prosovietine Švedijos vyriausybės laikysena (Sovietų Sąjungai atiduotas Lietuvos auksas, grąžinta dalis karo pabėgėlių).

Egzodo rašytojai laikė save vieninteliais lietuviškos meninės kūrybos tęsėjais. Lietuvoje gyvą žodį užspaudė KGB kumštis, todėl nacionalinės literatūros plėtotė tegalima tik atsidūrus už pavergtos tėvynės sienų. Lietuviško meninio žodžio kūryba suvokiama kaip tremiamos tautos, pastatytos „ant bedugnės krašto”, gyvybingumo ženklas.

Lietuvių rašytojai, 1944 m. rudenį persikėlę ties Tilže per Nemuną, išsinešę paliktų namų regėjimą kaip deginantį kūrybos šaltinį. Lietuviško kaimo pasaulis, sustingęs prieškariniame laike,

tapo žmogiškų vertybių viršūne. Ten beržai, žuvys, laumžirgiai buvo piemenuko broliai ir seserys (Pulgio Andriešio apsakymą kn. „Anoj pusėj ežero“, 1947). Ten buvo kepama duona ant klevo lapų, o pakelėse stovėjo žemaitiškos koplytėlės / Nelės Mazalaitės novelių kn. „Miestelis, kuris buvo mano“ (1966)/. Ten pavasarinis žemės išbudimas persmelkdavo visus jauno berno dirgsnius kaip vienos nedalomos gyvybės ūžesys (Mariaus Katališkio romanas „Miškais ateina ruduo“ (1957). Lietuvių valstiečių vaikams, atsidūrusiems svetur, nebuvo nieko gražesnio, kaip baltas tėviškės laukų takelis, svirties girgždesys, lietuvių emigranto būseną – maitina egzodo literatūrą stebuklingais atsiminimais ir netekties gėla. Bernardo Brazdžionio eilėraščių knygoje „Svetimi kalnai“ (1945) atgimsta romantiniai įvaizdžiai kaip amžino tautos buvimo ženklai – „senos pilys prie Nemuno seno krantų“. Jonas Mekas rašo apie Semeniškių tetervinus, kurie „burbuliuodami viršum visų šilų pasikelia“ (poema „Semeniškių idilės“, 1948). Kazys Bradūnas atranda protėvių pėdsakus morenose, dar nepaliestose ledynmečio („Morenų ugnys“, 1958). Iš archeologijos duomenų, istorijos metraščių, kultūros vardų lipdomas šviečiantis Lietuvos paveikslas, kaip ir romantizmo laikais. Rašomi romanai apie pirmąjį Lietuvos karalių Mindaugą (Juozo Kraliausko „Titnago ugnis“, 1962) ir eilėraščių ciklai apie M. K. Čiurlionį (Kazio „Iš stebuklingų paliktos tėvynės regėjimų“), lietuvių literatūrinė savimonė nenoromis gręžėsi į karo nusiaubtą, į išsigandusį Vakarų pasaulį, į realią, neretai dramatišką, pabėgėlių-iseivių patirtį svetimose šalyje, DP stovyklose. Jurgis Jankus tragiško autentiškumo knygoje „Naktis ant morų“ (1948) taip nusakė pokarinės Europos situaciją: „Man pasirodė, kad užėjo naktis, o visas pasaulis guli ant morų ir kietai miega. Gi duobkasiai ateina. Iš rytų. Ir duobė jau iškasta. Tik jie ateis, paims morus ir miegantį pasaulį nuleis į duobę“. Egzodo literatūra jau negalėjo nubrėžti jokio realaus istorinės būtinybės kelio, vedančio į tautos laisvę. Atgimsta mažos tautos bejėgiškumo savijauta nevaldomos griūties akivaizdoje, atsiranda ironiškai skeptiškas požiūris į istorijos tėkmę, perdėm chaotišką (Jurgio Savickio karo meto dienoraštis „Žemė dega“, 1956).

Jaunesnioji rašytojų karta, debiutavusi spaudoje besibaigiant Antrajam pasauliniam karui, susitelkusi apie JAV leidžiamą žurnalą „Literatūros lankai“ (1952 – 1959), drąsiau atsivėrė Vakarų filosofijos (egzistencializmo) ir modernizmo poreikiams, vis silpniau tejausdama tarpukario literatūros tradicijų trauką. Ji polemizavo su romantine rašytojo – tautos gelbėtojo poza bei romantiniais praeities mitais ir įvaizdžiais, išsižadėdama prometėjiško programiškumo, stumiančio literatūrą į patosą (Juozo Kėkšto eilėraščių kn. „Rudens dugnu“). Ji nebeturi išganymą skelbiančios ideologijos – daugiau abejoja negu teigia (Aloyzo Barono romanas „Mėnesiena“, 1957; Kosto Ostrausko drama „Kanaarelė“, 1958). Antanui Škėmai, dramaturgui ir prozaikui, kūryba yra tikra, kai rašantis žmogus apsinuogina iki slapčiausių psichologinių kompleksų, kai jis pagaliau nebetiki niekuo – tik mirtimi. Romano „Baltoji drobulė“ (1958) herojus poetas, apimtas išprotėjimo baimės, jaučiasi žengiąs Golgotos keliu ir šaukiasi Kristaus kaip tos amžinos kančios pranokėjo. Per šizofrenišką sąmonę lūžta Amerikos didmiesčio aplinka (požeminiai traukiniai, užiantis daugiaaukštis viešbutis, greitaeigiai liftai), kuri priimama kaip sava, jau nežadinanti kaimietiškos atstūmimo reakcijos, vyravusios pirmuosiuose egzodo literatūros kūriniuose. A. Škėma buvo labiausiai atviras naujo pasaulio dvasinei radiacijai, anksti užčiuopęs tuos psichologinės savigriovos ir hipiško ekshibicionizmo momentus, kurie netrukus taps amerikiečių literatūros dominante (J. Keruaco „Dharma Bums“). Savitai suėmęs postekspresionizmo, siurrealizmo, „sąmonės srauto“ poveikius, A. Škėma gana radikaliai sumodernino egzodo literatūros dramos ir prozos žanrus. Algirdas Landsbergis, kaip ir Škėma, atmetė lietuvių meninio žodžio prisirišimą prie kaimo kaip vienintelio tautinės gyvybės šaltinio, iškeldamas metafizinį nerimą kaip alternatyvą vartotojiškos visuomenės komfortui ir „seksualinei revoliucijai“ savo romane „Kelionė“ (1954) ir dramoje „Meilės mokykla“ (1965).

Henrikas Radauskas, užslėptos egzistencinės nevilties poetas, suvokė poeziją kaip vienintelę atspirtį prieš istorijos kataklizmus, kurdamas eilėraštį kaip hermetišką ir autonomišką struktūrą, adresuotą elitinei sąmonei („Strėlė danguje“, 1950) Alfonsui Nykai-Niliūnui, kaip ir Radauskui, poezija nebėra istorinės savimonės išraiška, dominavusi pirmojo pokario dešimtmečio egzodo

literatūroje. Ką reiškia visos ideologijos „prieš ryto šviesą“ ar valstybės „prieš paukščio riksmą aušroje“? Poezija gimsta visiškoje vienatvėje, neprisiimdama jokių prabėgančios dienos kaukių. Ji svarsto „būties ir išnykimo“ lygtis. Tai prasmės ieškojimas, atsimušantis kaskart į Nieką. Veikiama krikščioniškojo egzistencializmo idėjų, Nykos-Niliūno lyrika natūraliai perėmė XX a. vidurio Vakarų Europos poetinį mentalitetą, derindamas smogiančio vaizdo energiją su piešinio skaidrumu, o tragišką tuštumos įtampą su išganymo viltimi. Jis sukūrė rafinuotos ir griežtos poetinės kalbos modelį, kuris turėjo ženklus poveikio tiek išeivijoje, tiek Lietuvoje kuriamai poezijai.

Pirmajame pokario dešimtmetyje lietuvių egzodo poezijoje dar jautėsi vokiečių ekspresionizmo atgarsiai. Svaiginantis ilgesio mostas ir maištinga nevilts sugula į Henriko Nagio eilėraščių („Lapkričio naktys“, 1947) kontrastingomis sandūromis, staigiais peršokimais ir skaudžiomis atomazgomis. Iš vokiečių ekspresionizmo (G. Traklio, R. Dehmelio) jis perėmė depersonalizuotą rūstaus kalbėjimo tonaciją ir tamsią lūžtančių vaizdų spalvą, suteikdamas ilgoms epinės sekos eilutėms grėsmingo sunkumo, atliepiančio „karo pragare ir pokario pilkoj ir slepiančioj nežinioj“ brendusios kartos pasaulėjautą. Antrajame pokario dešimtmetyje sustiprėja anglosaksiškos poezijos trauka (R. Frostas, T. G. Eliotas, D. Thomas). Nuo metaforinio kalbėjimo, įprasto lietuvių lyrikoje, pereinama į apnuoginto daiktiškumo vaizdines konstrukcijas, šnekamąjį toną, proziško sakinio sintaksę, siekiant išryškinti egzilio būties nykų absurdiškumą (Vlado Šlaito „Aguonų gaisras“, 1962; Algimanto Mackaus „Chapel B“, 1965).

Polinkis į dokumentiškumą buvo vaisingas ir egzodo prozai. Birutės Pūkelevičiūtės romane „Aštuoni lapai“ (1956) lyriniai prieškarinio Kauno regėjimai išnyra degančiame Danzigo mieste ties pražūties riba, siautėjant aplinkui „armijos išvaduotojos“ kareiviams. Egzistencinio netikrumo intonacija Mariaus Katiliškio romane „Išėjusiems negrįžti“ (1958) jungiasi su ironiškais žmogaus degradacijos vaizdais, pasakojant apie Rytprūsių keliais vokiečių gainiojamų lietuvių kareivėlių likimą.

Katastrofinę savivoką, įsigalinčią egzodo literatūroje, sustiprino 1977 m. iš sovietinės Lietuvos į JAV emigravusio Tomo Venclovos neoklasikinė lyrika, artima Peterburgo poetinei mokyklai. Prarastos tėvynės lyriniai regėjimai, skaudūs jos istorijos ir kultūros prisiminimai, jos netektis tragišku absurdu įeina į pokarinę Europos literatūrą kaip būdingiausias perskelto pasaulio atspindys. Šitoje gausioje netekties literatūroje lietuviškoji egzodo literatūra išsiskiria poetine gimtosios žemės mitologija, kupina tiek romantinės amžino gyvybingumo adoracijos, tiek ir apnuogintos egzistencinės nevilts.

„Berlyno siena“, perrėžusi pusiau sovietinio bloko šalių literatūras, ilgam užstojo kelią lietuvių egzodo literatūrai grįžti į savo kraštą. Kontrabandos keliu įvežami nuo 1966 m. žymiausi egzodo rašytojų kūriniai skaitytojų akyse įkūnydavo tikrąjį lietuviško žodžio meniškumą, nesužalotą ideologinės prievartos. Tik panaikinus sovietinę cenzūrą, atgimstant nepriklausomai Lietuvos valstybei, egzodo literatūros banga plačiai užliejo Lietuvos laikraščius ir žurnalus. Jau pačioje „dainuojančios revoliucijos“ pradžioje buvo paskelbta: yra viena lietuvių kalba ir viena lietuvių literatūra. Egzodo rašytojų (Bernardo Brazdžionio) literatūriniai vakarai nepriklausomos Lietuvos teatrų salėse ir miestų aikštėse virto triumfališkais susitikimais. Dvi nacionalinės literatūros atšakos, ilgam atskirtos viena nuo kitos grėsmingų ideologinių užtvarų ir įjungtos į karinių blokų globalines varžybas, išsilaisvinusios Lietuvos teritorijoje natūraliai susiglaudė viena prie kitos.

Literatūra:

Lietuvių egzodo literatūra 1945 – 1990 Lituanistikos institutas, 1992, 861 p.

Lietuvos literatūra Vilnius: Vaga, 1997, P. 343-382.